

130 χρόνια από τη γέννησή του Ιωάννης Κονδυλάκης ο μεγάλος αφηγητής

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης και η προσφορά του στα Ελληνικά Γράμματα. Κορυφαίος χρονογράφος, καταγράφει στα διηγήματά του ιστορικά και ηθογραφικά στοιχεία της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Κρήτης.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Κονδυλάκης είναι μια από τις σημαντικότερες μορφές της νεοελληνικής πεζογραφίας. Διακρίθηκε τόσο στο εκτεταμένο διηγημα, όσο και στο χρονογράφημα. Από πολλούς μάλιστα θεωρείται, και σωτά, ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του στις αρχές του αιώνα μας. Στο έργο του, εξάλλου, διαγράφεται έντονος ο βαθύτερος και δημιουργικός πατριωτισμός του. Όσο και ο βαθύτερος σύνδεσμός του με την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κρήτη. Από κει μάλιστα, από την ιστορία και τα έθιμά της, εμπνέεται τα έργα του.

Ο Κονδυλάκης γεννήθηκε στη Βιάννο το 1862, εδώ και εκατόν τριάντα χρόνια. Προερχόμενος από φτωχή οικογένεια, μόλις τελείωσε το γυμνάσιο στο Ηράκλειο, διορίζεται βοηθός γραμματέως του Εφετείου Χανίων, το 1879. Το παρουσιαστικό του και τα γενικότερα ενδιαφέροντά του την περίοδο αυτή μας διασώζει συμβολαιογράφος και δημοσιογράφος της εποχής, ο οποίος γράφει:

«Εις ηλικίαν δέκα εννέα ετών περίπου, προσκληθείς εις τα Χανιά υπό του θείου του Χρήστου Κονδυλάκη κατέλαβε την

Ιωάννης Κονδυλάκης

θέσει γραφέως εν τω Εφετείω. Έφερε τότε κρητικήν ενδυμασίαν ένα φεσάκι τουρκικόν, βράκα πολύπτυχον και μακράν, ζώνην ερυθράν, υποκάμισο χρωματιστό και παπούτσια και όχι στιβάνια. Έκτοτε τον έβλεπα να περνά τακτικά έξωθεν του γραφείου μου, το οποίον διετήρουν πλησίον του Σεραγίου, όπου σήμερον η Μερραρχία. Μου έκαμε εντύπωσιν η περιβολή του η οποία ωμοίαζε με ηρακλειώτικην τουρκικην και τούτο με ηπάτησε διά να τον εκλάβω ως μουσουλμάνον. Εξήκολού-

θουν δε να έχω την ιδέαν ταύτην μέχρι της ημέρας εκείνης κατά την οποίαν προσκληθείς εις το Εφετείον, όπως βοηθήσω τον αρμόδιον τούρκον γραμματέα να μεταφράση πολυσελίδους προτάσεις εις μίαν σπουδαίαν κατ' έφεσιν δίκην, συνήτηθη μετ' αυτού, με τον οποίον συνήψαμεν ιδιαίτερας φιλικάς σχέσεις, τας οποίας διετηρήσαμεν και εδώ και εις τας Αθήνας... Ο Κονδυλάκης από τότε έδειξε πολύ ενδιαφέρον διά την ιστορίαν της πατρίδος του μεταφράσας δι' εμού μίαν ιστορίαν της Κρήτης, την οποίαν είχε συγγράψει τουρκιστί εις τουρκοκή. Ημέραν τινά, όπως και οι άλλοι βρακοφορούντες υπάλληλοι εφόρεσαν ευρωπαϊκά κατ' ανωτέραν διαταγήν...».

Παράλληλα με τη δημοσιοϋπαλληλική του ιδιότητα, δημοσιογραφεί και στις τοπικές εφημερίδες. Ωστόσο τα φιλογραφικά του ενδιαφέροντα δεν καλύπτονται από την παραμονή του στα Χανιά. Το 1882 έρχεται στην Αθήνα. Γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά γρήγορα την εγκαταλείπει από έλλειψη οικονομικών πόρων και ενδιαφέροντος και επιστρέφει στα Χανιά. Για ένα διάστημα εργάζεται ως

ελληνοδιδάσκαλος. Από την εμπειρία του αυτή προέρχεται και το έργο του Όταν ήμουν δάσκαλος. Ένα μικρό απόσπασμα δείχνει και το ύφος και την αφηγηματική καλαισθησία και τα βαθύτερα συναισθήματα του Κονδυλάκη.

«Η άνοιξις μ' εύρε περιλυπον. Την θλίψιν μου δεν έχωρουν οι κάμποι και τα βουνά όπου επλανώμην, προσπαθών να λησμονήσω. Αλλ' η Φωτεινή μου επεφύλαττε και άλλας εκπλήξεις. Απέναντι του παραθύρου μου υψούτο, ως είπα, μεγάλη συκαμινέα, ήτις ειχεν ήδη καλυφθή με ωραίον πράσινον φύλλωμα, εντός του οποίου ζευγαρωμένα τα πτηνά έψαλλαν τον έρωτα, ως διά να μη με αφίνουν και αυτά να λησμονώ την δυστυχίαν μου. Και μου ήρχετο ενίοτε να πάρω το δίκαννον και να διακόψω τραγικώς αυτήν την οχληράν επίδειξιν.

«Αλλά μίαν ημέραν, μικρόν μετά την ανατολήν του ηλίου, ήκουσα θρουν ασυνήθη εις το φύλλωμα και μου εφάνη ότι ιπτηνόν μεγαλύτερον εκάθητο επί του δένδρου. Και πλησιάσας εις το παράθυρον είδα μίαν ωραίαν και πονηράν κεφαλήν, ήτις προκύψασα διά μέσου των φύλλων, με προσέβλεψε με μίαν αστραπην μειδιάματος και έπειτα εκρύβη πάλιν εις το φύλλωμα. Ήτο το "κατωμερίτικο πουλί".

«Απορώ πως δεν επέταξα διά να φθάσω και εγώ εις τον κλάδον, όστις έτρεμεν υπό το βάρος της. Τόσον με ανεκούφισε και μ' επτέρωσεν η χαρά της ακτινοβόλου εμφανισέως της.

«Έκοπτε φύλλα διά τον μεταξοσκώληκα και ήρχετο πλέον καθ' εκάστην. Δεν μου ωμίλει, αλλά με ήρκει το μειδιάμα της, το μειδιάμα, το οποίον μου έστελλεν, ως Αμαρυλλίς, διά μέσου των φύλλων. Ο ήλιος ο δικός μου ανέτελλεν ανάμεσα α-

πό τους κλάδους του δένδρου εκείνου. Παλλάκις εσκεπτόμην μήπως ήτο όνειρον και δεν απετόλμων να της ομιλήσω, διά να μην εξαφανισθή η οπτασία. Έπειτα, όταν την πρώτην φοράν επεχείρησα να της ομιλήσω, μου ένευσε με φόβον να σιωπήσω δεικνύουσα το ισόγειον, όπου παρεμόνευεν ο Οθέλλος. Το κατ' εμέ, δεν εφοβούμην πλέον τίποτε και κανένα. Η αγάπη της, η ελπίς ότι με ηγάπα, μου έδινε το θάρρος ν' αφηφή-

ξως γύρω μας. Μίαν λέξιν ήθελα να της ειπω και την επιθύριζα με την περιπάθειαν της ψυχής μου:

— Φως μου!

«Ο Οθέλλος κατεσκόπευε και έβλεπεν, ο Οθέλλος εμαίνετο. Το εμάντευα από τους θρήνους και τους κοπετούς, οίτινες ήρχοντο από την τάξιν του. Αλλά δεν τον εφοβούμην, ως δεν εφοβούμην κανένα. Μη ο έρωσ μου είχε τι το αθέμιτον και το πονηρόν; Η Φωτεινή θα εγίνετο

Η πόλη και το λιμάνι του Ηρακλείου.

σω πάντα κινδυνον, να τολμήσω τα πάντα. Ηδυνάμην να διακηρύξω ενώπιον όλων τον έρωτά μου, το οποίον ησθανόμην να πάλλεται παντοδύναμος εντός μου, κύριος απόλυτος της θελήσεώς μου και όλης μου της υπάρξεως. Αλλά τι να της ειπω; ηδύναντο λέξεις να εκφράσουν τα θεσπέσια πράγματα τα οποία επλημμύρουν την καρδίαν μου; Ωμίλουν αντ' εμού οι κόσουφοι, οι σπινοί και η αηδών κάτω από τους πλατάνους του ποταμού. Ωμίλει όλη η χαρά η οποία επρασίניζε και ήνθει, και ευωδίαζε, και εκελάδει και εκυμάτιζεν υπό την απαλήν πνοήν της ανοί-

σύζυγός μου. Απλούστατα. Η απόφασις αυτή εξήλειψε και τον τελευταίον δισταγμόν μου. Και μίαν ημέραν, καιροφυλακτήσας, την ηκολούθησα και την έφθασα καθ' ην στιγμήν εξήρχετο από τον κήπον.

— Φωτεινή, της είπα. Φωτεινή, σ' αγαπώ.

«Αλλ' αυτή, βλέπουσα ότι συγχρόνως οι βραχιόνες μου ηνοιγόnton προς εναγκαλισμόν, εξέφυγε διά ταχείας κινήσεως και έτρεξε προς τα κάτω ως τρομαγμένη, χωρίς να μ' αφήσει να τελειώσω την φράσιν μου. Αφού δε απεμακρύνθη αρκετά, εσταμάτησε, πορφυρά το πρό-

Λύρα και
νταουλόκι,
παραδο-
σιακά
μουσικά
όργανα της
Κρήτης.

σποιν και κτυπώσα τους γρόνθους με παιγνιώδες πείσμα μου είπε:

«Κ' εγώ δε σ' αγαπώ! δε σ' αγαπώ! δε σ' αγαπώ!»

«Επειτα έφυγε χωρίς να στραφή πλέον.

«Αλλά διατί να μη παραταθή η ευδαιμονία εκείνη της αμφιβολίας, ήτις είχε κάτι από την αοριστίαν του ουρανού; Την αφήκα να κανονίζη αυτή την πορεία των σχέσεών μας: ανέμενα τα προστάγματά της. Μη δεν ήτο κυρία απόλυτος των διαλογισμών και της καρδιάς μου;

«Ήμουν εις τους ουρανούς. Και επειδή φυσικά δεν ηδυνάμην από τόσον μακρυνήν απόστασιν να συνεννοηθώ με τους μαθητάς μου, τους αφήκα εντελώς εις την τύχην των να κάμουν ό,τι ήθελαν. Εγώ άλλως και όταν ευρισκόμην εντός του σχολείου, ήμουν απών. Ήνοιγα το βιβλίον και αντί των περιπετειών των Μυριών, έβλεπα δύο μάτια τα οποία δεν ήσαν της Παρυσάτιδος. Ωμίλουν προς τους μαθητάς και ο νους μου ελκνίζετο επί ενός πρασίνου κλάδου. Και μαντεύετε τι ηδύνατο να είπη μία κεφαλή, της οποίας ο νους είχε μεταβληθή εις σπίνον. Εντός ολίγων ημερών αι πενιχραί γραμματικά και αριθμητικά γνώσεις, ας τόσον επιπόνως

ανέκτησα, επέταξαν και αιταί, μη ευρίσκουσαι πλέον χώρον εις την κεφαλήν μου, ήτις ενέμισεν έρωτα. Έρωσ παντού και εις τα θυλάκιά μου ακόμη».

Στα 1889 ξανάρχεται στην Αθήνα και εργάζεται αρχικά στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά, όπου αρχισυντάκτης ήταν ο Κωστής Παλαμάς. Ο Κονδυλάκης μετέφραζε από τα γαλλικά επιφυλλίδες, από τα γαλλικά που μόνος του είχε μάθει. Αργότερα ανέλαβε να κρατεί τα πρακτικά της Βουλής. Στην ίδια εφημερίδα θα δημοσιεύσει αναμνήσεις από την κρητική επανάσταση του 1877, και τον *Πατούχα* σε συνέχειες, το 1892. Λίγο αργότερα, το 1894, θα γίνει χρονογράφος του *Εμπρός* με το ψευδώνυμο «Διαβάτης». Για είκοσι πέντε περίπου χρόνια ο Κονδυλάκης θα δώσει με τα χρονογραφήματά του, το μέτρο των μεγάλων του δυνατοτήτων και της ανεξάντλητης ευρηματικότητάς του. Σε τέτοιο εντυπωσιακό σημείο ώστε, δίκαια, να χαρακτηρισθεί ο «πατέρας» του νεοελληνικού χρονογραφήματος.

Ο Κωστής Παλαμάς, που κι εκείνος έγραφε χρονογράφημα στο *Εμπρός*, θα γράψει το 1920, χρονιά που πέθανε ο Κονδυλάκης, στην ίδια εφημερίδα:

«Ο Κονδυλάκης, επί μακράν σειράν ετών εμφανιζόμενος εις την πρώτην σελίδα της εφημερίδος ταύτης ως Διαβάτης, κατέλιπεν αναμφιβόλως ζωηρότατα ίχνη δυσκολοεξάλειπτα εις την μνήμην του κόσμου, του τακτικώς αναγινώσκοντος το *Εμπρός*: πας λόγος περί του Διαβάτου εις τας στήλας ταύτας δεν θα περιέχη τίποτε το αποκαλυπτικόν. Αλλά παράλειψις θα ήτο, εις λόγον επισκοπούμενα έστω και διά γενικώτατων συντόμων γραμμών το σύνολον εργασίας ανθρώπου των γραμμάτων, οποίος ο Κονδυλάκης, να μη τονισθή ότι ούτος μετ' άλλων ευαρίθμων αριστέων του λόγου, πρώτος συνετέλεσεν όπως το δημοσιογραφικόν χρονογράφημα κατά τας ευτυχαστέρας στιγμάς της εκδηλώσεώς του ανυψωθή εις περιωπήν λογοτεχνικού είδους αυτονόμου, μετέχοντος, κατά τας περιστάσεις και κατά τας κλίσεις του γράφοντος, της γελοιογραφίας και της σατύρας, της παρατηρήσεως του μυθιστοριογράφου και της συγκινήσεως του ποιητού, της ειρωνείας και της πολυγλωσσίας, της ζωγραφίας της καθημερινής ζωής και της ιδεολογίας, της επισήμου αλυγισίας του λογιστάτου και της εναργούς αφειλείας του δημοτικιστού, εις τα σύντομα, κομματιαστά, γοργοκίνητα, και ως επί ποδηλάτων βαίνοντα ημέραν παρ' ημέραν, εφημεριδογραφικά και εφήμερα αυτοσχεδιάσματα. Ταύτα μας ενθυμίζουν ότι οι συντάκται των θα ηδύνατο να διαπρέψουν ως λογοτέχνητα περιωπής εάν παρείχοντο εις τούτους η ευκαιρία να προσδώσουν εις τα έργα των την συγκεκριημένην χάριν ενός βιβλίου. Και το σπουδαιότερον, μας φέρουν να εννοήσωμεν ότι την σπουδαιότητα και την ευφυΐαν του συγγραφέως δεν την αποδεικνύει αποκλειστί-

κώς το είδος του λόγου όπερ εξέλεξε και καλλιεργεί και πλουτίζει, αλλά στοχαστικώτερον ακόμη, και βετικώτερον, ο συγγραφέας αναδεικνύει, σχηματίζει και μετασχηματίζει, πλουτίζει και ξηραίνει τα είδη του λόγου διά των οποίων εμφανίζεται. Μάλιστα θα προέβαιναν εις το να επαναλάβω: Είδη δεν υπάρχουν: υπάρχουν συγγραφείς.

«Ο Κονδυλάκης εμόρφωσε το χρονογράφημα με όλην την πρωτοτυπίαν και την ευρυθμίαν του ταλάντου του. Χωρίς έντασιν και μεγαλγορίαν, και λυρικήν ή ρητορικήν ευγλωττίαν, και διακόσμειν της φράσεως και σπανιότητα της λέξεως, ησύχως, οιονεί απλάτως, με κοινά και καθιερωμένα ονόματα και σχήματα της δημοσιογραφικής καθαρευούσης αυτοσχεδιάζων αφροντίστως, ως εφείνετο, εις τα τραπέζια, συχνά πυκνά, των καφενείων τα χρονογραφήματά του, τα διέπλεπτεν εν τούτοις εν ταυτώ εις κοινωολογικά αρθρίδια, εις ψυχαγωγικάς διηγήσεις, εις κριτικάς γνωμοδοτήσεις, εις ευτραπέλους ιστορίας, εις γραμμάς, απαραίτητους πλέον καθισταμένους διά το πολύ των αναγνωστών φύλλον, οποίον το *Εμπρός*, μέσα εις τας οποίας το χιούμορ και η παρατήρησις, το παίγνιον και η σοβαρότης συνεπλέκοντο δυσδιακρίτως, αλλά διά τούτο και καθίστατο ευάρεστοι και επιζήτητοι. Και όμως, υπεράνω πολύ του τίτλου του χρονογράφου, ο Κονδυλάκης καταλαμβάνει επιζήλον θέσιν της ιστορίας των νέων ελληνικών γραμμάτων ως σμιλευτής διηγημάτων, κυριώτατα δε ως συγγραφέας του *Πατούχα*, του *Όταν ήμουν δάσκαλος* και της *Πρώτης Αγάθης*, του τριπύχου, το οποίον εζωγράφισε με φυσιολατρικήν ζέσιν και με κατά- νυξιν θρησκευτικήν, ως διά να συνεχίση και συμπληρώση το

έργον της Σχολής δεν ενθυμούμαι πλέον τίνων εικονογράφων της ενδόξου γενετήρας του, παρά το πλευρόν των Κρητών ποιητών του παρελθόντος».

Ο Φώτος Πολίτης θα πει πως «ο Κονδυλάκης είναι το σπάνιον φαινόμενον Έλληνος λογοτέχνου, ο οποίος γράφει, επειδή έχει κάτι θετικόν και ωρισμένον να είπη. Είναι ο τύπος του ειλικρινούς συγγραφέως. Η πείρα της ζωής και η παρατηρητικότητα του συνέβαλλον εις το να σχηματισθούεν εντός του ωρισμένου πεποιθήσεως, ωρισμένη πίστις. Και την πίστιν του αιτην εκφράζει εις τα έργα του. Αδιαφορεί τελείως αν ευρεθούν θερμοκέφαλοι κυνηγοί των φιλολογικών συρμών και τον χαρακτηρίζουν οπισθοδρομικόν. Η κρίσις του τον προσσπίζει από τους κακούς ανέμους και τα επικίνδυνα λογοτεχνικά, ψευδοφιλοσοφικά ή κοινωικά ρεύματα, που σηκώνουν και παρασύρουν μόνον τα ανεργάτα μυαλά. Ο Κονδυλάκης γνωρίζει πολύ καλά και το έχει αισθανθή βαθύτατα, ότι αι μεγάλοι αλήθειαι ζουν και θα ισχύουν αιωνίως, εφ' όσον υπάρχουν άνθρωποι, εφ' όσον υπάρχουν λογικά και ηθικά όντα. Τας αληθείας αυτάς εκστομίζει πάντοτε, οσάκις αντικρύζει υπόπτους νεωτεριστάς, οι οποίοι είτε τας λησμονούν μέσα εις το νευρικόν παραμυλημά των, είτε έχουν συμφέρον να τας αγνοήσουν. Και αν ή φωνή του, πνιγομένη από τα σαλπίσματα και την οχλοβόην που καταλλήλως σκηνοθετεί κάθε νέος θριαμβευτής, ακούεται προς στιγμίν ως παρταίφος, απόμακρος τόνος από τα σκότη του παρελθόντος, μόλις ο θόρυβος κοπάση, ηχεί κρυσταλλίνη ως ρήσις προφήτου».

Ας χαρούμε όμως ένα χρονογράφημά του, όπου καταφαίνεται η κομψότητα του υφους και

η φιλοσοφική του διάθεση. Έχει τίτλο Ως *συμπέρασμα* και δημοσιεύθηκε στο *Εμπρός* στις 31 Ιανουαρίου του 1918:

«Όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι εξουθενούνται, ότι δεν έχει καμμίαν αξίαν, κανένα λόγον και σκοπόν η ζωήν των, κατόπιν αναγνώσεως των έργων ωρισμένων φιλοσόφων, έρχεται αφ' εαυτού το ερώτημα: ποίαν αξίαν έχει ως προς τον άνθρωπον και καθ' εαυτήν ακόμη ται αυτή σοφία; Θα δοθή η απάντησις ότι η επιστήμη επιδώκει την αλήθειαν, χωρίς καμμίαν ωφελμιστικήν προκατάληψιν και χωρίς κανένα σκοπόν να υπηρετήση ανθρωπίνους αδυναμίας. Ο σκοπός της είναι η αλήθεια και αδιαφορεί αν η αλήθεια συμβάλλει εις την ανθρωπίνην ευτυχίαν ή όχι. Πιστεύει όμως ότι η αληθινή ευτυχία μόνον εις την αλήθειαν ευρίσκεται και εις αυτήν πρέπει να έχη τον σκοπόν του βίου της η ανθρωπότης.

«Αλλά τότε αφ' εαυτού πάλιν έρχεται το ερώτημα του Πλάτου: τι εστίν αλήθεια; Υπάρχει καμμία απόλυτος αλήθεια; Ο μέγας μαθηματικός Πουαγκαρέ είπεν ήδη ότι δεν είναι απολύτως βέβαιον, ουδ' ότι ένα και ένα κάνουν δύο, ουδ' ότι δύο παράλληλοι συναντώνται. Όταν δεν δυνάμεθα να έχωμεν απόλυτον πεποίθησιν εις την ακρίβειαν των οργάνων μας, δι' ων αντιλαμβανόμεθα τον εξωτερικόν κόσμον, απόλυτοι αλήθειαι δεν δύνανται να υπάρξουν, και το πείραμα μόνον υποκειμενικάς αποδείξεις μας δίδει.

«Επί τη βάσει τοιούτων αληθειών δεν έχει δικαίωμα η επιστήμη να καταρρίπτη ό,τι εκ των δήθεν πλανών του παρελθόντος δίδει σημασίαν και αξίαν εις τον άνθρωπον και συμβάλλει εις την ευτυχίαν του. Και ως χλωροφόρμιον ακόμη αν χρησιμεύουν ιδέαι τινές του παρελθόντος, έ-

χουν περισσότεραν αξίαν από αμφιβόλους αληθείας αίτινμας παραδίδουν χωρίς καμίαν όμυναν εις την οδύνην και την απογνώσιν.

«Τι μετράτε τον άνθρωπον προς το Σύμπαν διά να τον πείσετε ότι αυτός και ο πλανήτης επί του οποίου κατοικεί είναι κόνις ασήμαντος, μηδέν; Αλλ' αντί να στρέψετε προς τον ουρανόν, δύνασθε να εύρετε και εδώ κάτω όρους συγκρίσεως διά να εκμηδενίσετε τον άνθρωπον. Τι είσαι απέναντι αυτού του βουνού; Μια μύγα. Μια μύγα όμως σκεπτόμενη, μια μύγα, η οποία δύναται να περιλάβη εις την ψυχικήν της περιοχόν το άπειρον. Διατί απέναντι αυτού του εσωτερικού μεγαλείου δεν είναι μηδενικά οι τεράστιοι όγκοι του Αρκτούρου και του Σειρίου; Δεν γνωρίζω τι είναι το σκεπτόμενον εντός μου, το οποίον συνέλαβε την ιδέαν της αθανασίας, αλλά δεν δύναμαι να πιστεύσω ότι είναι τυχαία φυσιοχημική ενέργεια.

«Διατί δεν μετράτε τον άνθρωπον προς τον άνθρωπον, προς το ιδεώδες, το οποίον έχουν υψώσει εις τον ορίζοντα αι μεγάλοι διάνοιοι και αι γενναίοι ψυχαί; Να γίνη ο άνθρωπος καλύτερος και ανώτερος. Ν' ανεβαίνη προς το ιδεώδες της οσιότητος, της ψυχικής και σωματικής ωραιότητος, το ιδεώδες της πλατωνικής φιλοσοφίας; Μόνον τοιούτος άνθρωπος θα ίδη και την αλήθειαν εναργεστέραν εντός αυτού και περί αυτών. Και μόνον ούτω θα γίνη αρμονική η εξύψωσις του προς τον Υπεράνθρωπον, όχι τον Υπεράνθρωπον του Νίτσε, ο οποίος εις πολλά ενθυμίζει τον τριχυτόν πρόανθρωπον, αλλά τον Υπεράνθρωπον, του οποίου το πρόπλασμα μας αφήκεν η αρχαία Ελληνική διάνοια.

«Είνε ψευδής και φαύλη σο-

φία εκείνη, η οποία υπερτιμώσα την σημασίαν του μυωπικού πειραματισμού της καταστρέφει την πίστιν του ανθρώπου εις αυτόν και εις τον προορισμόν του. Όλα τα αποκτήματα του πειραματισμού δεν δύνανται να συγκριθούν προς μίαν ακτίνα του φωτός, το οποίον μας δεικνύει την οδόν προς την ηθικήν ανύψωσιν. Η οδός δε αυτή είναι και η μόνη η οδηγούσα εις την αληθή ευτυχίαν».

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης δεν υπήρξε μόνο εξαιρετος χρονογράφος. Υπήρξε και εξαιρετος διηγηματογράφος. Ο Σπύρος Μελάς, που τον αντικατέστησε στο χρονογράφημα στο *Εμπρός* όταν ο Κονδυλάκης αποχώρησε, σημειώνει πως «ο δημιουργικός καλλιτέχνης είναι αφηγητής του *Πατούχα*, της *Πρώτης Αγάπης* και μερικών διηγημάτων. Ρεαλιστής, που αντλεί άμεσα από την Ελληνική και μάλιστα την τοπική ζωή, σαν ηθογράφος ανωτέρου βαθμού, αφηγητής ρωμαλέος, που συγκρατεί, χωρίς περίτεχνους μύθους και τεχνάσματα, παρά με την αλήθεια των εικόνων του, πλάστης τύπων, που ζουν και κινούνται αυτόνομα και δύσκολα ξεπέφτουν από τη μνήμη - ένας γνήσιος Έλληνας συγγραφέας, που στα κείμενά του πνέει ο αγνός και δυνατός αέρας της Κρήτης».

«Είναι αξιοπαρατήρητη μια σύμπτωση; Ότι, όπως ο Θεοτόκης κι ο Χατζόπουλος, οι αρχιμάστοροι της ρεαλιστικής σχολής, μας μιλάνε για τον εμποδισμένο φυσικόν έρωτα, στην ελληνικήν ύπαιθρο, έτσι κι ο Κονδυλάκης το ίδιο θέμα παίρνει στην πιο δυνατή δημιουργία του, τον *Πατούχα*. Αλλά με πόσο μεγαλύτερη ζωντάνια, πόση ρώμη, και συνάμα πόση χάρη μάς δείχνει ο Κονδυλάκης το φυσικό και πρωτόγονο ερωτικό σφρίγος εμποδισμένο και κυνηγημέ-

νο από τις συμβατικότηταες. Ο συγγραφέας του *Πατούχα* μοιάζει πιο τολμηρός και πιο σύγχρονος σ' αυτό το θέμα από το Χατζόπουλο και το Θεοτόκη στα σχετικά διηγήματά τους. Επί πλέον ο Κονδυλάκης δε φαίνεται πουθενά πεδουκλωμένος από θεωρίες και μάλιστα ξένες.

«Όσο για την *Αγάπη στο χωριό*, έξω από την αγνή της ειδυλλιακή χάρη, έχει και το προσόν της αποφασιστικής προφής του Κονδυλάκη στο δημοτικισμό. Στο κύκνειο άσμα του μιλά τη γλώσσα της αλήθειας».

Ο Κονδυλάκης, που έγραψε σε μια στρωτή καθαρεύουσα, πίστευε ωστόσο στη δημοτική. Απεχθανόταν την αρχαϊζουσα καθαρεύουσα του Μιστριώτη. Σ' ένα γράμμα του στον Άριστο Καμπάνη γράφει πως «δεν είναι γλώσσα, είναι τραγέλαφος. Και πιστεύω ότι με την καθαρεύουσαν είναι αδύνατον το νέον Ελληνικόν έθνος να δημιουργήσθον τον ίδιον πολιτισμόν και να βαδίση εις τον προορισμόν του. Αδύνατον με αυτήν να διδαχθή το έθνος και να διδάξη άλλους, ομοεθνείς μεν αλλ' οι οποίοι ένεκα των ιστορικών περιπετειών απέβαλαν την Ελληνικήν Γλώσσαν. Ας αφίσουν όμως το έθνος να εύρη την αληθινήν του γλώσσαν, να την καλλιεργήση και να την κάμη γραπτόν όργανον της ενότητος και της προόδου του. Αλλ' η αρχή έγινε με την εισαγωγή της νεοελληνικής εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν και ουδέεις θα δυνηθή πλέον να εμποδίση την επικράτησιν της αληθείας».

«Το διήγημα του Κονδυλάκη - λέει ο Κώστας Στεργιόπουλος - χιτζεται γρήγορα και στέρεα. Σπάνιες είναι οι περιγραφές του χώρου. Συνήθως, προέχει η αφήγησις και ο διάλογος, ενώ το περίγυρο δίνεται συμπτωματικά και υπάρχει μόνο σαν ατμόσφαι-

ρα. Καθώς σωστά παρατηρεί κι ο Άλκης Θρύλος, η φύση δεν τον εμπνέει "και μάλλον αποφεύγει να περιγράψει" ίσια ίσια υποδεικνύει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται τα πρόσωπα του. Το ζωγραφικό και περιγραφικό του δαιμόνιο ζωντανεύει μονάχα μπροστά στον άνθρωπο. Κ' έχει πραγματικά, μια φοβερή ικανότητα να δίνει ανθρώπους, από το βιαστικό τους σκιστάρισμα ως την ανάδειξη των βαθύτερων τους χαρακτηριστικών.

«Υπάρχει, τις πιο πολλές φορές, στο κέντρο ένα πρόσωπο, ένας ανθρωπίνος τύπος, κ' ανάλογα με την έκταση του διηγήματος και την ανάγκη του μύθου, περιστοιχίζεται από ένα-δύο δευτερεύοντες χαρακτήρες. Οι ήρωές του, συμπαγείς και μονολιθικοί οι περισσότεροι ή συμπαθητικά κωμικοί, είναι συχνά άνθρωποι που δεν τους πιάνει το μάτι μας απ' την αρχή, γιατί δε μας αφήνει να υποπτευθούμε τις ικανότητες και τις αρετές τους η εξωτερική τους εμφάνισις.

«Η λιτότητα της ουσίας γίνεται και λιτότητα της μορφής. Το "ήθος" του Κονδυλάκη εκφράζεται με το ύφος του. Δεν ξέρω άλλον απ' τους πεζογράφους μας, που με τόσο λιτά μέσα και με τόσο γυμνό λόγο να έχει φτάσει σε τέτοια παραστατική δύναμη. Τούτο είναι, νομίζω, ό,τι του εξασφαλίζει τη διάρκεια. Γιατί ο Κονδυλάκης ανήκει στις ελάχιστες περιπτώσεις, που έχουμε ύφος, χωρίς φανερή επιδίωξη ύφους. Κάτι το κλασικό. Το ύφος εδώ εμφανίζεται έτσι, επειδή τέτοια είναι κ' η νοοτροπία του αφηγητή.

«Το ύφος του Κονδυλάκη ξεχωρίζει με τη λακωνικότητά του, την αποφυγή κάθε συναισθηματισμού και κάθε ρητορικού στόμφου, ένα ύφος εντελώς

προσωπικό, απογυμνωμένο ολοκληρωτικά σχεδόν από σχήματα λόγου και ποιητικές εξάρσεις, λιτό και πνευματώδες, συχνά ειρωνικό, σε απλουστευμένη καθαρεύουσα, που κυμαίνεται από τους πιο αρχαιοφανείς τύπους ως τους πιο δημοτικούς, ανάμικτη με κρητικούς ιδιωτισμούς και λαϊκές εκφράσεις».

Οι κρητικοί ιδιωτισμοί που σημειώνει ο Κώστας Στεργιόπουλος είναι πιο έντονοι στον *Πατούχα*. Ένα μικρό απόσπασμα από το έργο του αυτό βεβαιώνει τις διαπιστώσεις που γενικότερα έχουν ειπωθεί για τη σύνδεση των διηγημάτων του και με την κρητική ζωή, αλλά και την ίδια την κρητική διάλεκτο.

«Την εσπέραν ο Σαϊτονικόλης μετέβη εις το σπίτι του με την απόφασιν να επιπλήξη πολύ αυστηρώς τον Μανώλην. Έως τώρα τα είχε καλά με όλους τους χωριανούς: τον εσέβοντο και τον υπολήπτοντο όλοι και τώρα με τας ανοησίας του μορφονιού του θα εσηκάνετο όλο το χωριό εναντίον του. Αυτός εννοούσε να διασκεδάση ως νέος και ο Μανώλης, να παίξη και να γελάσει με τους άλλους νέους και ν' αγαπά μια κοπελλιά σε καλό και σε τιμή, μα όχι να χάσκη όπου δη κουτάλι και να πειράζη πότε τη μια, πότε την άλλη. Επί τέλους θα βρισκότανε και κανείς να τονε σκοτώση να πάη άδικα.

«Εισελθών εις το σπίτι ηρώτησε με τραχύτητα την σύζυγόν του, η οποία κατεγίνετο να παρθέση το δείπνον»

- Δεν ήρθ' ακόμη ο λεγάμενος;

- Ποιος λεγάμενος; είπε στραφέισα η Ρηγινιώ.

- Ο Μανωλιός.

- Και γιάιντα τότε λες ετσά;

- Είνε να μην τότε λέω και γαϊδαρο ακόμη με τσι γαϊδουριές απού κάνει; Αυτός θα με κάμη κακό με όλο τον κόσμο.

Δεν είδες εντά καμε πάλι οφές; Από μέρες και πειράζει το Μαρούλι τση Ζερβούδαινας κι οφές αργά όντεν εγύριζε απού τη βρύσι η κοπελλιά τσ' ήριξε μια πέτρα και τσ' ήσπασε το σταμνί. Ακούσι του λόγου σου δουλειές απού τσι κάνει ο κουζούλακας; Και δεν είναι μόνον η ντροπή ένας νεϊός λογοστρεμμένος να πειράζη άλλες, αλλά θα βρη και τον μπελά το: κάποιος θα βρεθή να τότε σκοτώση, γιατί κιανείς δε δέχεται να του πειράζουν την αδερφή γη τη θυγατέρα του.

- Ο Χριστός με το παιδί μου!... είπεν η Σαϊτονικολίνα.

«Την διέκοψε δε η είσοδος του Μανώλη, ο οποίος είχε το χρωματιστό μαντήλι εις τον ώμωμ και κλωνίσκον βασιλικό εις τ' αυτί. Αλλ' άμα είδε τον πατέρα του, έσπευσε ν' αφαιρέση από τ' αυτί του τον βασιλικόν, εσοβαρεύθη και εκάθησεν εις ημιφωτισμένο μέρος, κατά την παλαιάν του συνήθειαν.

- Πού γύριζες, μωρέ, τέτοια ώρα; του είπεν ο Σαϊτονικόλης.

- Πού 'με 'δες κ' εγύριζα, είπε με δυσφορίαν αδικημένου ο Μανώλης. Οι μαστρόροι αργήσανε να σκολάσουνε: ύστερα πήα στον ποταμό και πλύθηκα κι-απού τον ποταμό ήρθα ντρέτα στο σπίτι.

- Εμένα, μωρέ, θα τα πουλήσης αυτανά; Όντεν επήαινες εσύ εγύριζα γω. Δε μου λες που τονε βρήκες το βασιλικό απούχες στ' αυτί σου; στον ποταμό τον ήκοφες γη στο πηλοφόρι εφύτρωσε; Έλα δα να δειπνήσω με κ' ύστερα θα σου δείξω γω πόσ' απίδια βάνει ο σάκκος.

«Αλλ' η οργή του εξητμήσθη ολίγον κατ' ολίγον και εσβέσθη κατά μέγα μέρος εις τον οίνον με τον οποίον κατέβρεξε το δείπνον του. Όταν δε εσήκωσαν το τραπέζι και εστράφη προς τον υιόν του διά να τον επιπλήξη, το

πρόσωπον διέψευδε την αυστηρότητα της φωνής του.

- Δε μου λες, μωρέ μεσημερά, είντα 'νε τα πράγματα που κάνεις; εσύ, πρέπει, αποφάσισες τα κάμης όλες τσι κουζουλάδες του κόσμου.

- Είντα κουζουλάδες ήκαμα; απήντησεν ο Μανώλης με απροσδόκητον αταραξίαν.

- Έχεις και μούρη και ρωτάς; οντέν βεβάφτισες του συντέκνου του Μουστοβασιλή το θυγατέρι δεν είπες τση μάνας σου πως ήθελες την Πηγή;... Δε συ τώπε, Ρηγινιώ;

- Κιαμέ δε μου τώπε; απήντησε με μειδιάμα η Σαϊτονικολίνα.

- Ύστερα σ' ερωτήξα κ' εγώ και δε μούπες όχι και με το να μ' αρέση κ' εμένα η Πηγή, ήδωκα λόγο του Θωμά. Δε μου λες εδά είντα σου κύτπησε κιαφήκες την Πηγή και κυνηγας άλλες και πότε τη μια ξανοίγεις, πότε την άλλη;

- Κι' αμ' είντα θες, να σφαλιζω τα μάτια μου να μην τσι ξανοίγω; είπεν ο Μανώλης με μειδιάμα, αλλά χωρίς να υψώση το βλέμμα.

Το μειδιάμα εκείνο έκαμεν εις τον Σαϊτονικολήν εντύπωσιν αυθαδείας.

- Οντέ σου μιλώ εγώ, ανεφώνησε, να μη γελάς; ορίστε το γάιδαρο! Να τα σφαλιζης μαθές, να τα σφαλιζης τα μάτια σου. Ο τιμημένος άντρας αγαπά μια γυναίκα, δεν αγαπά χίλιες.

- Η έξαψις του Σαϊτονικολή δεν θα περιωρίζετο ίσως έως εδώ, αλλά κατά πάσαν πιθανότητα θα ετελειωνεν εις τα μούτρα του Μανώλη, αν δεν ήρχετο ως αντιπερισπασμός κατευναστικός η ανάμνησις ενός εκ των προσφιλών του ανεκδότων, τα οποία κατέπαυον την οργήν του, όπως η Αθηνά κατέπαυσε την οργήν του Αχιλλέως ετοιμούνα ξιφουλκήση.

- Είντα τ' αλλοτινού θα μοιά-

σης, είπε σχεδόν γελαστός, απου τούλεγε ο κύρης του να τότε παντρέψη κι αυτός δεν ήθελε μια, αλλά καλά και σώνει δεκα γυναίκες; Μωρέ, κάμε καλά, μωρ' έλα στο νου σου. Το σκοπό του αυτός. Δέκα θέλω, δεκα θέλω. Σαν είδε κι απόδε πως δεν εμπόργε να τότε φέρη σε λογαριασμό, έκαμε πως δέχτηκε. Καλά, δεκα γυναίκες θες; Να τσι πάρης, παιδί μου, εγώ δε θέλω να σε κακοκαρδίσω. Μόνο με το να μη δίδη ο νόμος να παίρνουν οι χριστιανοί πολλές γυναίκες μονομιάς, πάρε τη μια εδά, κύστερα από δεκα-δεκαπέντε μέρες την άλλη κ'έτσά σένα χρόνο μέσα θα τσι πάρης όλες. Ο γυός εσубάστηκε κ'εστεφανώθηκε τη μια. Και σαν επεράσανε δεκαπέντε είκοσι μέρες πάει ο κύρης του και τότε βρίσκει. Εκαθούντονε στον ήλιο με ταυτιά πεσμένα, σα γάιδαρος κουρασμένος.

- «Α! είντα κάνεις; του λέει· καιρός είνε να σου πάρω και την άλλη γυναίκα. - Δε θέλω άλλη. - Γιάιντα; - Ετούτη που πήρα με φτάνει και μου περισσεύγει. - Μα συ ήθελες δεκά... - Όι, όι, δε θέλω άλλη».

«Ο Μανώλης εγέλασεν, αλλ' εγέλασε μάλλον διά την μωρίαν εκείνου του νέου, ο οποίος δεν επέμενε να πάρη και τας άλλας εννέα γυναίκας.

- Τέτοια κουζουλάδα, πρέπει, σε κρατεί και σένα, εξηκολούθησεν ο Σαϊτονικολής, και θαρρείς πως δε σε φτάνει μια παρά ρίχτεις το νου σου σ' όποια δεξί. Έχε, καλορίζικε, μια ολιά 'πομονή να κτίσης το σπίτι σου και να πήξη ο μυαλός σου κ' ύστερα σαν πάρης την Πηγή, θαρθής να μου πης και συ πως σε φτάνει μια υπερψούται.

«Ο Σαϊτονικολής εγέλα, αλλ' ο Μανώλης είχε γίνει πολύ σοβαρός. Και με φωνήν ήρεμον και αποφασιστικήν εξεσφενδόνισε

προς τον πατέρα του την εξής σοβαρόν φράσιν:

- Δεν τήνε παίρνω 'γω την Πηγή!».

Το 1919 ο Κονδυλάκης εγκαταλείπει την Αθήνα και φεύγει για την Κρήτη. Σαν να προαισθανόταν πως το τέλος έφτανε, ήθελε να τον βρει εκεί που άνοιξε τα μάτια του στη ζωή. Και πραγματικά φεύγει. Τον Μάιο του 1920, ένα μήνα πριν πεθάνει, έρχεται για λίγο στην Αθήνα. Είναι πια πολύ κουρασμένος, πικραμένος. Ένα αίσθημα μοναξιάς και φυγής τον έχει κυριεύσει. Ο φίλος του Μιλτιάδης Μαλακάσης που τον συνάντησε, θα εξομολογηθεί:

«Λίγες ημέρες πριν φύγει για το ανεπίστρευτο εκείνο ταξίδι, ένα απόγευμα ανεβαίναμε προς το Ζάππειο την οδό Φιλελλήνων. Είχεν έλθη για λίγο τότε εδώ από την Κρήτη.

«Ήτανε πολύ κουρασμένος και πάρα την επιμονή μου να τον παρασύρω σ' ευθυμολογία ήταν τρομερά δύσθυμος και απαισιόδοξος. Σχεδόν δεν μιλούσε αυτός ο τόσο χαριέστατα λάλος.

«Εμπαίναμε στον κήπο όταν γύρισα να τον δω, περιμένοντας απάντησή του σε κάποια επίμονη ερώτησή μου. Έκλαιγε κ' εσκουπίζε με τα χέρια του, τα τρεμουλιασμένα και χλωμά και ασύνατα, τα θολά μάτια του.

- Γιαννάκη, του είπα, δεν ντρέπεται;

- Άκουσε Μιλτιάδη, μου απάντησε, μεθαύριο φεύγω και ίσως είναι η τελευταία φορά που σε βλέπω. Θα πεθάνω.

«Εκράτησε τους λυγμούς του και έσκυψε και έκοψε ένα φυλλαράκι από πρασινάδα, εκεί μπροστά μας, το έτριψε με τα δάκτυλά του, το μυρίστηκε και το πέταξε.

«Εδοκίμασα να γελάσω προς ενθάρρυνσή του, επιθύρισα κάποια αστειότητα αλλά η φωνή

μου πνιγότανε. Τον άφισα τότε και μου μίλησε εμπιστευτικά και επίσημα.

«Μια ψιλή βροχή αιφνίδια μας εράντισε μελαγχολικά. Το τοπίο εσκυθρώπιασε και ο θρούς των φύλλων έκαμε να λαμπίζουν μέσα στο ημίφως της σκοτεινής εκείνης στιγμής οι στάλες της βροχής.

«Δεν θα ξεχάσω ποτέ τι δοκιμαστική μου στάθηκε εκείνη ώρα...

«Μου έλεγε απάνω κάτω όσα μου έγραψε κατόπι στο γράμμα.

«Αλλά με τι τρόπο και τι αγωνία ακόμα!

«Εκατάπινε δύσκολα, σαν ένας κόμπος να του έσφιγγε το λάρυγγα, πράγμα και που συνέβαινε. Είχε πολύ καιρό που υπόφερε έτσι.

«Τον άκουσα με προσοχή και νευρικήτητα. Δεν τον διάκοψα καθόλου. Ούτε και θυμύμαι καλά τι απάντησε σε όσα μου έλεγε.

«Είχα χάσει την ψυχραιμία μου.

«Όταν χωρίσαμε μου είπε πως θα βλέπόμεστε άλλη μια φορά την επαύριον. Δεν ξαναδωθήκαμε όμως ποτέ πλέον. Στο γραφείο μου της Βιβλιοθήκης της Βουλής, όπου φαίνεται με ζήτησε, βρήκα ένα του σημείωμα ελαχιστόλογο.

«Αγαπητέ Μιλτιάδη, έφυγα» Κονδυλάκης

«Εκύτταξα επί ώρα αυτές τις τέσσερες λέξεις και δεν ξέρω πως εσημάτισα την ιδέα πως δεν μ' αποχαιρετούσε με όση δυσθυμία είχε την ημέρα του θλιβερού περιπάτου. Εκείνο το έφυγα μολονόπου με μπασανόσάρισε κάμποσο στο τέλος μ' ανέβασε, και η πεποίθησή μου εσχηματίσθηκε πως έφευγε τουλάχιστον ησυχασμένος. Να απότηθηκα; Δεν είμαι άλλωστε και γραφολόγος καθόλου. Έπειτα τι σημασίαν έχουν όλα αυτά».

Στο τελευταίο του γράμμα από το Ηράκλειο στον Μαλακάση (22 Μαΐου 1920) του έγραψε:

«Φιλτάτε Μιλτιάδη,

«Κατά τας ολίγας ημέρας που έκαμα στις Αθήνας, επείστηκα ότι δεν μπορούσα να μείνω αυτού τουλάχιστον για το καλοκαίρι.

«Αλλωστε και εκ των προτέρων το καταλάβαινα και ερχόμουν με την πλήρη σχεδόν βεβαιότητα ότι δεν θα έμενα στην Αθήνα.

«Διά να μείνω αυτού είναι ανάγκη να επανέλθω εις την καθημερινήν δημοσιογραφίαν, αλλ' αυτό μου είναι πλέον αδύνατον.

«Πού δε αλλού να αποσυρθώ παρά εδώ, να αποθάνω στο χωριό που γεννήθηκα;

«Ευρίσκομαι φαίνεται εις την κατάστασιν των αρρώστων ζώων που αποσύρονται σε μια τρύπα διά να αποθάνουν χωρίς να ενοχλήσουν και χωρίς να ενοχληθούν».

Και πραγματικά έτσι έγινε. Ο Κονδυλάκης πέθανε στις 26 Ιουλίου 1920 στο νοσοκομείο Ηρακλείου από ημipληγία, χωρίς να ενοχλήσει κανένα. Πικραμένος, αλλά υπερήφανος, κοντά στις παιδικές του αναμνήσεις. Κοντά στο χωριό του. Στην Κρήτη που μαζί της έδεσε το έργο του. Κι όπως εύστοχα γράφει ο Παλαμάς «η Κρήτη υπήρξε το θέμα του και η Μούσα του, η γη που τον επότισε και τον ανέδειξε, του έβαλε την πέναν εις το χέρι διά να γράφη δηλονότι διά να ρίπη εις το χαρτί τας παρατηρήσεις του και τας σκέψεις, τας εντυπώσεις του και τας συγκινήσεις, την ευθυμίαν του και την μελαγχολίαν του, το μέθυ του και την έμπνευσίν του, ως απλους υπομνηματιστής, ως ευτράπελος χρονογράφος, ως πρωτότυπος παρατηρητής, ως παιητής του οποίου η χάρις δεν

υπολείπεται εις τίποτε της χάριτος των ενδόξων πρωτοπλαστών της νέας ελληνικής φιλολογίας, της εγκαινιασεθείσης εις την Κρήτην με τον Ερωτόκριτον του Κορνάρου και με την Ερωφίλη του Χορτάστη».

Κλείνουμε το σημερινό μας αφιέρωμα στον Ιωάννη Κονδυλάκη με τον επίλογο μιας ομιλίας του Άριστου Καμπάνη στην αίθουσα του Παρνασσού, λίγο καιρό μετά τον θάνατο του συγγραφέα του Πατούχα:

«Λογοτέχνης αξιοσημείωτος, πατριώτης δοκιμασμένος, δημοσιογράφος ανεπίληπτος αποτελεί μίαν φιλολογικήν δόξαν διά την Κρήτην την οποίαν ηγάπησε, διά την οποίαν επολέμησε, με το τουφέκι και με την γραφίδα και από την οποίαν ήντηλεσε όλες τας ωραίας υποθέσεις των έργων του. Ήτο Κρης μέχρι μυελοϋ οστέων, υπερήφανος διά την καταγωγήν του. Η αγάπη του προς την γενέτειραν έφθανε μέχρι τοπικισμού. Αλλά

σας ερωτώ: Ποίος δύναται να υψωθή μέχρι της ευρυτέρας πατριδος χωρίς ν' αγαπήση την μικράν; Ελλάς δεν είναι παρά η σύνθεσις αυτών των μικρών πατριδων. Και η αγάπη του προς την Κρήτην υψώνετο κατακόρυφος προς την αγάπην της Ελλάδος. Ω! δεν υπήρχε τίποτε περισσότερον ειλικρινές, περισσότερον απέρριπτον, περισσότερον χαρακτηριστικόν από τον Κρητικόν πατριωτισμόν του Ιωάννου Κονδυλάκη, από τον Κρητικόν του φανατισμόν. Άλλον φανατισμόν δεν είχε κανένα ο ελευθερος αυτός άνθρωπος, το οποίον οι συμπολίται του σπουδασταί και οι συνάδελφοί του όλοι σήμερον αναμνησκόμεθα με συγκίνησιν... Υπήρξε πράγματι ένας ανιδιοτελής και ένας εκλεκτός.

Ας αναπαύεται εν ειρήνη».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ